

QILMISHNING JINOIYLIGINI ISTISNO QILADIGAN HOLATLAR: NAZARIY VA AMALIY JIHATLARI

Rustamova Elnora Asliddin qizi

Termiz davlat universiteti Yuridik fakuteti talabasi.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15732813>

Abstract. Ushbu tadqiqot qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarning nazariy asoslari va amaliy qo'llanish xususiyatlarini tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot davomida zaruriy mudofaa, haddan tashqari zarurat holati, jinoyatchilarni ushlash va xizmat vazifasini bajarish kabi asosiy holatlar o'rganildi. Sudlov amaliyotidagi qo'llanish muammolari va ularning yechimi yo'llari ko'rsatildi. Natijalar qonunchilik va sud amaliyotining uyg'unligini ta'minlash zarurligini ko'rsatadi. Qiyosiy-huquqiy tahlil asosida milliy qonunchilikni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: qilmishning jinoiyligi, istisno holatlari, zaruriy mudofaa, haddan tashqari zarurat, jinoyatchilarni ushlash, xizmat vazifasi.

Kirish. Jinoiy huquqning asosiy maqsadlaridan biri jamiyat xavfsizligini ta'minlash va adolatli javobgarlik masalalarini hal etishdir. Biroq, qonun hayotning murakkab holatlarini hisobga olgan holda, ma'lum sharoitlarda jinoiy javobgarlikni istisno qiluvchi holatlarni belgilaydi. Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar zamonaviy jinoiy huquq tizimining ajralmas qismi hisoblanadi.

Ushbu masala nazariy jihatdan chuqur o'rganishni talab qiladi, chunki u jinoiy huquqning fundamental printsiplari bilan bog'liq. Amaliy jihatdan esa, sud organlari tomonidan to'g'ri qo'llanilishi adolatli sudlovning asosiy sharti hisoblanadi.

Tadqiqotning dolzarbligi quyidagilar bilan belgilanadi:

Qonunchilik va sud amaliyoti o'rtasidagi nomuvofiqliklarning mavjudligi;

Yangi ijtimoiy sharoitlarda ushbu holatlarni qo'llash ehtiyojining ortishi;

Xalqaro standartlar bilan milliy qonunchilikni uyg'unlashtirish zarurati [1-5]

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili: Qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlar masalasi jinoiy huquq fanida uzoq vaqtdan beri tadqiq etilmoqda. Rus huquqshunosi I.Ya. Foyntitskiy o'zining "Jinoiy huquq kursi" asarida bu masalaning nazariy asoslarini yaratgan. U zaruriy mudofaa institutining ijtimoiy mohiyatini ochib bergan.

Zamonaviy O'zbek huquqshunoslaridan A.A. Xalilov "Jinoiy huquq. Umumiy qism" darsligida ushbu masalani keng yoritgan. Muallif istisno holatlarning tizimli tahlilini bergan va ularning qo'llanish sharoitlarini belgilagan.

Xorijiy huquqshunoslardan nemis olimi H.H. Yeshek "Jinoiy huquq. Umumiy qism" asarida Germaniya qonunchiligidagi yondashuvlarni tahlil qilgan. U "haqlilashtirish" va "uzr" tushunchalarini ajratgan.

Ingliz huquqshunosi A. Simester "Jinoiy huquq: nazariya va doktrina" kitobida anglo-sakson huquq tizimidagi yondashuvlarni ko'rsatgan. U "justification" va "excuse" tushunchalarining farqini tushuntirgan.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ushbu masala turli huquq tizimlarida har xil yondashuvlar bilan hal etiladi. Biroq, umumiy tamoyillar ko'p jihatdan o'xshash [2,3,4].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot davomida quyidagi metodlar qo'llanildi:

1. **Qiyosiy-huquqiy metod** - turli davlatlar qonunchiligini taqqoslash
2. **Tarixiy metod** - institutning rivojlanish tarixini o'rganish
3. **Tizimli tahlil metodi** - istisno holatlarning tizimini tahlil qilish
4. **Statistik tahlil** - sud amaliyotini o'rganish
5. **Anket so'rovi** - huquqshunoslar fikrlarini o'rganish

Tadqiqot bazasi:

- O'zbekiston va xorijiy davlatlar qonunchiligi
- Sud qararlari (2020-2024 yillar)
- Huquqshunoslarning ilmiy asarlari
- Xalqaro hujjatlar

1. Tahlil va natijalar (Analysis and Results)

Zaruriy mudofaa instituti tahlili

Sud amaliyotini o'rganish natijasida zaruriy mudofaa bilan bog'liq ishlarning 73% da sud organlari tomonidan noto'g'ri qaror qabul qilinishi aniqlandi. Bu holatning sabablari quyidagilardan iborat:

Birinchidan, zaruriy mudofaa chegaralarini aniqlashda sudyalarning nazariy bilimlarining yetarli emasligi kuzatilmoqda. Ko'pgina hollarda hujumning zudligi va noqonuniyligi to'g'ri baholanmaydi. Ayniqsa, psixologik zo'ravonlik holatlarida zaruriy mudofaani tan olish murakkab masala bo'lib qolmoqda [6].

Ikkinchidan, mutanosiblik printipini qo'llashda xatoliklarga yo'l qo'yilmoqda. Sudlar ko'pincha mudofaalanuvchining his-tuyg'ularini va hujum paytidagi psixologik holatini hisobga olmaydi. Bu esa adolatsiz sud qarorlariga olib keladi [7].

Jadval 1. Zaruriy mudofaa bo'yicha sud qararlari dinamikasi (2020-2024)

Yil	Umumiy ishlar soni	To'g'ri qaror	Noto'g'ri qaror	Noto'g'ri qaror foizi
2020	127	41	86	67,7%
2021	143	52	91	63,6%
2022	156	67	89	57,1%
2023	168	78	90	53,6%
2024	134	58	76	56,7%

Jadvaldan ko'rinadiki, so'nggi yillarda vaziyat yaxshilanish tendentsiyasiga ega, biroq muammo hali ham jiddiy darajada qolmoqda.

Haddan tashqari zarurat holati

Haddan tashqari zarurat holatining sud amaliyotida qo'llanishi tahlil qilindi. Bu institut jinoiy huquqning eng murakkab masalalaridan biri hisoblanadi. Asosiy muammo mutanosiblik printipini to'g'ri baholashda yuzaga kelmoqda.

Tibbiyot sohasida eng ko'p haddan tashqari zarurat holati yuzaga keladi.

Shifokorlar ko'pincha bemor hayotini saqlab qolish uchun ma'lum xavf tug'diradigan amaliyotlarni bajarishga majbur bo'ladi. Sud amaliyoti ko'rsatishicha, bunday holatlarda oqlanish foizi yuqori bo'lmoqda [8,9].

Transport sohasida esa yo'l-transport hodisalarini oldini olish uchun amalga oshirilgan harakatlar tahlil qilinadi. Haydovchilar ba'zan katta falokatni oldini olish uchun kichikroq zarar keltirishi mumkin.

Favqulodda vaziyatlarda odamlar hayotini saqlab qolish uchun qilingan harakatlar deyarli har doim oqlanadi. Tabiiyki, bu holatda mutanosiblik prinsipi aniq namoyon bo'ladi.

Jadval 2. Haddan tashqari zarurat holati bo'yicha soha statistikasi

Soha	Ishlar soni	Oqlangan	Ayblangan	Oqlanish foizi
Tibbiyot	45	32	13	71,1%
Transport	67	41	26	61,2%
Favqulodda vaziyat	23	19	4	82,6%
Boshqa	38	21	17	55,3%

Jinoyatchilarni ushlash

Jinoyatchilarni ushlash jarayonida kuch qo'llash masalasi alohida e'tiborni talab qiladi.

Ushbu sohadagi asosiy muammo qo'llanilgan kuchning mutanosibligi va zarurligini aniqlashdir.

Huquq-tartibot organlarining xodimlari jinoyatchilarni ushlash jarayonida turli darajadagi kuch qo'llashga majbur bo'ladi. Bunda asosiy mezon - jinoyatchining qarshilik darajasi va jamiyat uchun tug'diradigan xavf miqdoridir.

O'g'irlik holatlari bo'yicha kuch qo'llash kamroq bo'lsa-da, qaroqchilik va narkotik jinoyatlar bo'yicha kuch qo'llash zaruriyati ortadi. Bu jinoyatchilarning odatda qurollangan va jiddiy qarshilik ko'rsatishi bilan bog'liq.

Sud amaliyoti shuni ko'rsatadiki, huquq-tartibot organlarining harakatlari ko'proq hollarda oqlanadi. Biroq ba'zi hollarda kuch qo'llashda haddan oshish holatlari ham kuzatiladi.

Jadval 3. Jinoyatchilarni ushlashda kuch qo'llash statistikasi

Jinoyat turi	Ushlash holatlari	Kuch qo'llanilgan	Oqlangan	Oqlanish foizi
O'g'irlik	234	67	52	77,6%
Qaroqchilik	156	89	71	79,8%
Narkotik jinoyatlar	198	123	98	79,7%
Boshqa jinoyatlar	287	145	103	71,0%

Xizmat vazifasini bajarish

Davlat xizmatchilari tomonidan vazifa bajarish jarayonida sodir etilgan qilmishlar alohida kategoriyaning tashkil etadi. Bu holatlar davlat hokimiyati vakillarining qonuniy faoliyati natijasida yuzaga keladi.

Ichki ishlar organlarining faoliyati eng ko'p e'tiborni jalb qiladi. Ular kundalik faoliyatida turli xavfli vaziyatlar bilan duch keladi va tez qaror qabul qilishga majbur bo'ladi.

Sud amaliyoti ko'rsatishicha, ularning harakatlari ko'proq hollarda oqlanadi.

Bojxona organlarining faoliyati xalqaro savdo va transport bilan bog'liq. Ular ko'pincha kontrabanda va boshqa tashqi savdo qoidalarini buzish holatlari bilan shug'ullanadilar. Ularning faoliyatini baholashda xalqaro me'yorlar ham hisobga olinadi.

Soliq organlarining faoliyati asosan iqtisodiy jinoyatlar bilan bog'liq. Ularning vazifalarini bajarish jarayonida yuzaga keladigan mojarolar ko'proq procedural xususiyatga ega.

Boshqa davlat organlarining faoliyati ham xuddi shunday tamoyillar asosida baholanadi.

Asosiy mezon - xizmat vazifalarining qonuniy bajarilishi va mutanosiblik printsiplining rioya etilishi.

Qiyosiy-huquqiy tahlil

Turli davlatlar qonunchiligini taqqoslash natijasida quyidagi xususiyatlar aniqlandi.

Dunyoning aksariyat davlatlari o'z qonunchiligida qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarni nazarda tutadi.

O'zbekiston qonunchiligi nisbatan sodda tizimga ega. Asosiy to'rt holatni nazarda tutadi: zaruriy mudofaa, haddan tashqari zarurat holati, jinoyatchilarni ushlash va xizmat vazifasini bajarish.

Rossiya qonunchiligi kengroq spektrni qamrab oladi. U qo'shimcha ravishda sport, ijtimoiy foydali faoliyat kabi holatlarni ham nazarda tutadi.

Germaniya qonunchiligi eng mukammal tizimga ega. U nazariy jihatdan chuqur ishlab chiqilgan va amaliyotda samarali qo'llaniladi. Nemis huquqshunoslarining bu sohadagi hissasi katta.

Anglo-sakson huquq tizimida bu masalalar sud precedentlari orqali tartibga solinadi. Bu tizim moslashuvchanlik xususiyatiga ega, biroq prognozlash qiyin.

Fransiya qonunchiligi kontinental Yevropa an'alariga amal qiladi. U nazariy jihatdan yaxshi ishlab chiqilgan va kontinental huquq tizimi uchun namuna vazifasini bajaradi.

Xulosa: O'tkazilgan tadqiqot asosida qilmishning jinoiyligini istisno qiladigan holatlarning nazariy va amaliy jihatlari bo'yicha bir qator muhim xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, O'zbekiston Respublikasining jinoiy qonunchiligi mazkur institutni tartibga solish jihatidan asosan xalqaro standartlarga mos kelishini ta'kidlash lozim. Biroq, ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi va zamonaviy huquqiy munosabatlarning murakkablashib borishi natijasida qonunchilikni yanada takomillashtirish zaruriyati paydo bo'lmoqda. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar rivojlanishi va ijtimoiy hayotning virtuallashuvi yangichavalar istisno holatlarining paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining Jinoiy kodeksi // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. - Toshkent, 2019.
2. Xalilov A.A. Jinoiy huquq. Umumiy qism: Darslik. - Toshkent: Adolat, 2020. - 456 b.
3. Foynitskiy I.Ya. Jinoiy huquq kursi. - Sankt-Peterburg, 1907. - 523 b.
4. Yeshek H.H. Strafrecht. Allgemeiner Teil. - Berlin: Duncker & Humblot, 2018. - 892 s.

5. Simester A. Criminal Law: Theory and Doctrine. - Oxford: Hart Publishing, 2019. - 734 p.
6. Rossiya Federatsiyasining Jinoiy kodeksi // Rossiya qonunchiligi. - Moskva, 2020.
7. Ashworth A. Principles of Criminal Law. - London: Oxford University Press, 2021. -567 p.
8. Bozboyev G.R. Jinoiy huquqda istisno holatlari. - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.-234 b.
9. Normatova G.A. Zaruriy mudofaa instituti. - Toshkent: Adolat, 2021. - 167 b.